

VOORUITGANG IN DRIJFZAND

In deze essays speel ik in op een reeks fenomenen in de huidige samenleving, vaak problemen, en probeer ik te zoeken naar oplossingen, en alternatieven. Het is voor mij een denkoefening en voorbereidend werk op mijn boek waarin ik het dieper uitwerk. Wat geschreven wordt, zijn geen uiteindelijke oplossingen, maar voorstellen voor het openen van maatschappelijk debat.

2. Antropocentrisme

1. INLEIDING

Er is niets dat de moderne (zowel het historisch begrip als de algemene term) samenleving zo kenmerkt als haar scheiding tussen mens en natuur. Mensen maken gebruik van machines, leven in een virtuele wereld, wonen in vervuilde steden, kappen bossen om en leggen parkjes aan, maar bovenal, denken ze dat de natuur een object is: gewoon wat bomen, wat gras, mooie bloemen, zaken die we naar hartenlust kunnen gebruiken om ons leven beter te maken. Volgens de meeste mensen zijn er geen consequenties verbonden aan de ongebreidelde ontginning. “Bomen dienen om gekapt te worden.” De boom is louter een object die zijn enige waarde haalt uit zijn mogelijke bruikbaarheid voor de mens. Zo’n idee lijkt op heden volstrekt normaal, d.w.z. het is fundamenteel waar, eraan twijfelen is voor de zotten. En toch zijn er altijd al kritische stemmen geweest. Neem nu de *Native Americans* die al eeuwenlang vraagtekens plaatsen bij de westerse economische expansie en het natuurimperialisme dat erop volgt. Oorspronkelijke gemeenschappen leven in en met de natuur, niet ernaast. De incongruentie tussen hen en het westen bewijst dat andere visies mogelijk zijn, zonder noodzakelijk primitief te zijn. Ook in de filosofische wereld duiken meer en meer kritische stemmen op. Is het antropocentrisme wel een gerechtvaardigde positie? Is het wel ‘natuurlijk’, m.a.w. is het geen menselijke constructie?

In wat volgt, proberen we te schetsen hoe het antropocentrisme zich ontwikkelt en hoe het ervoor zorgt dat de scheiding tussen mens en natuur de ecologische crisis veroorzaakt. Is die crisis een aanwijzing dat we iets fout doen? Hebben we een verkeerde visie, leven we in een zelfgemaakte leugen? En kan het anders?

We moeten het antropocentrisme definiëren en schetsen in de geschiedenis, om vervolgens mogelijke ethische fouten te kunnen opmerken. De exacte herkomst is een moeilijk gegeven, en moet in de toekomst nog verder historisch en evolutiepsychologisch worden onderzocht. Zodra we een kritiek op het antropocentrisme formuleren, zullen we alternatieven moeten voorstellen; ook dat brengt de toekomst met zich mee. We zijn van mening dan Arne Naess’ *Deep Ecology* verder uitgewerkt moet worden, en dat er stemmen zijn in de geschiedenis die we kunnen raadplegen (Giordano Bruno, Leo Apostel, Benedictus de Spinoza bv.) en zuiveren van antropocentrische vooroordelen (kan het humanisme ecocentrisch worden bv.?). Er zal een nieuw totaalsysteem uitgewerkt moeten worden waartoe we op het einde van het essay een kleine aanzet geven. Het spreekt voor zich dat we bijzonder kritisch staan tegenover geïnstitutionaliseerde godsdiensten, vooral als zij monotheïstisch zijn. De mensheid zal zich moeten verenigen om zich te kunnen herenigen met al het zijnde. Het loslaten van de antropocentrische geest, is thuiskomen in de speeltuin van de kosmos, waar onze “unieke lenteochtend” wacht.

2. DEFINITIE

Antropocentrisme is de positie waarin de mens centraal staat tegenover alle andere organismen op de planeet, of zelfs het universum. Het is niet zozeer een filosofie, dan wel een (overlevings)houding: ze brengt de mens gemak, comfort en overvloed. De mens plaatst zijn eigen soort boven alle andere, en rechtvaardigt daardoor zijn handelingen jegens hen, de mens is de 'hoeder', en zolang het de mens goed uitkomt, mag de handeling uitgevoerd worden – wat geleid heeft naar paradoxale verhoudingen tussen comfort voor sommige mensen en leed voor mensen die verafgelegen zijn, maar de gevolgen ervan moeten doorleven.

Het centraal stellen van de mens moet worden aangeduid als een fundamentele beschouwing: andere levensbeschouwelijke ideeën en handelingen worden gebouwd op dat fundament. De monotheïstische godsdiensten, het kapitalisme, de uitbreiding van technologieën en de virtuele wereld zijn zaken die alle antropocentrisch zijn, en zelfs voortkomen uit zo'n zienswijze.

De waarde van alle andere zaken, zowel planten, als dieren, als stenen, planeten, rivieren, lucht enz. is afhankelijk van het oordeel van de mens. De mens kent waarde toe aan die dingen naargelang hun waarde: alles, zelfs een levend organisme, krijgt een *gebruikswaarde*, afhankelijk van zijn nut voor de mens. Er wordt m.a.w. economische betekenis gegeven (binnen het kapitalisme) aan organismen, ze worden gereduceerd tot 'grondstof', of gedemoniseerd en gereduceerd tot louter omgeving (zoals in het christendom) of tot irritante werkelijkheid benoemd (door mensen die trachten te vluchten in een technologische wereld).

In het huidige systeem, en de systemen waarvan het leent, is het antropocentrisme de oorzaak van de destructieve wijze waarop de mens met de natuur omgaat. Zowel het christendom, als het kapitalisme, hechten geen intrinsieke waarde aan organismen, soms met uitzondering van een huisdier. De historische samenloop van de demonisering van de natuur (christendom) en de fundamentalistische houding jegens economie (kapitalisme) heeft ervoor gezorgd dat het antropocentrisme immense proporties van waanzin en imperialisme heeft gekregen.

Er dringen zich verschillende classificaties op omtrent antropocentrisme; in dit essay behandelen we vooral het historisch perspectief. Het zal duidelijk worden dat we nogal verwerpend tegenover antropocentrisme staan; het gaat dan voornamelijk over het ethisch en ontologisch antropocentrisme.

2.1 Ontologisch antropocentrisme

Ontologie is de zijnsleer, een tak binnen de filosofie die zich bezighoudt met vragen over het 'zijn' zelf, over de structuur van de werkelijkheid. Een ontologisch antropocentrisme is de gedachte dat het universum rond de mens draait, en dat alles betekenis krijgt – een zijnde krijgt – omwille van de mens en diens observatie. De historische blik die we werpen, aanschouwt in de eerste plaats dit ontologisch antropocentrisme. We bespreken hoe het monotheïstisch christendom in Europa ervoor zorgt dat men ontologisch gezien de mens gaat centreren. Later wordt dit de basis van het ethisch antropocentrisme (zie verder).

We verwerpen het ontologisch antropocentrisme om de volgende redenen:

* Er is geen duidelijk argument waarom de mens zo'n speciale plaats moet innemen binnen het universum. Het centreren van de mens is een menselijk vooroordeel ten voordele van

2. Antropocentrisme

de eigen soort (*speciesisme*). Ongeacht of wij, als mensen, een hogere waarde geven aan mensen dan aan andere organismen, is dat nog steeds onze eigen creatie. In de amorele ogen van het universum zijn we spikkeltjes die niet belangrijker zijn dan andere. Het universum bestond al voor de mens en zal na de mens ook bestaan; het aanduiden van de mens als belangrijkste binnen dat universum is een waanbeeld. Verder is het zo dat we nog nooit onze eigen soort als geheel naar voren hebben geduwd: racisme, slavernij, imperialisme, seksisme, enz. zijn daar getuige van.

* Verwerping van de god-hypothese (atheïsme): er is geen magisch opperwezen dat het universum schiep louter om de mens te kunnen accommoderen.

* Verwerping van het idealisme: het universum is niet een illusie geschapen in het hoofd van de mens. Als het berust op een collectieve illusie, bestaat de mogelijkheid dat we ons nog andere zaken inbeelden en is de visie niet betrouwbaar. Is het een collectief terugkerende individuele (bv. psychopathische) toestand, dan is de mens een ongelofelijk egocentrisch en egoïstisch wezen en wijzen we dat af via vrijwel elke morele theorie. Zelfs als de mens het universum creëert als hersenspinsel, impliceert dat nog niet dat hij centraal moet staan. Wat is dan de werkelijkheid en staan we daar dan centraal in?

* Verwerping op basis van evolutieer: de mens ontstaat tussen allerlei andere soorten, naakt en imperfect. Als we ons al een centrale positie opeisen, heeft dit te maken met machtsspelletjes en overheersingsstrategieën. Hieruit kan geen ethiek volgen (zie 2.4).

2.2 Epistemologisch antropocentrisme

Binnen het epistemologisch antropocentrisme gaan we ervan uit dat de manier waarop we tot kennis komen en kennissystemen opbouwen specifiek menselijk is: we nemen *sense data* waar via menselijke zintuigen en geven die structuur via het menselijke brein. We kunnen ons misschien voorstellen hoe het zou zijn om als hond om naar dezelfde film te kijken als zijn baasje, maar het is nog steeds een voorstelling vanuit het menselijke brein.

We aanvaarden dat we epistemologisch afhankelijk zijn van onze menselijkheid.

2.3 Meta-ethisch antropocentrisme

Zoals het epistemologisch antropocentrisme merken we op dat het meta-ethisch antropocentrisme in een onoverkoombaar *menselijk* kader ligt. Onze manier om tot een ethiek te komen – we praten hier dus niet over de inhoud van die ethiek – hangt vast aan specifiek menselijke perspectieven en ontvankelijkheden.¹

We aanvaarden deze positie. Misschien dat er in de toekomst manieren zullen bestaan om ethieken te formuleren vanuit een niet-menselijk of supra-menselijk perspectief, maar momenteel lijkt dat onmogelijk. Er is niets verkeerd aan het aanvaarden dat onze ethieken gevormd worden vanuit onze menselijkheid, noch aan het erkennen dat onze menselijkheid ook een grens is. Misschien als we technologieën kunnen ontwikkelen waarmee we in gesprek kunnen gaan met dieren en planten dat we tot een ethische dialoog kunnen komen, maar ook daar weer dienen we de vraag te stellen of onze vertaalmachines niet te antropocentrisch zouden zijn.

2.4 Ethisch antropocentrisme

Er zijn onderzoekers die ervan uitgaan dat de *homo sapiens* van nature antropocentrisch is (=speciesisme). Daaruit volgt dat diens ethiek – de ethiek van iedere mens – louter antropocentrisch kan zijn: de complexiteit van het uitgebreide denken, waarbij de mens

¹ (DeLapp 2011, 38)

2. Antropocentrisme

hypothetisch denkt, aan politiek doet, wetenschappelijk onderzoek verricht, en tot een ethische visie komt, ontspringt aan een geestesgesteldheid die van nature antropocentrisch is, waardoor ethiek nooit buiten het boekje van het speciesistisch antropocentrisme kan treden.

De ethiek, vanuit de antropocentrische ontologie, bevat voornamelijk uitspraken over mensen en wanneer het gaat over niet-mensen, gaat het meestal over de relatie die die hebben tot of met de mensheid. Ethische uitspraken over het milieu, bv. vervuiling, worden gerelateerd aan de mens, bv. dat we moeten stoppen met vervuilen, omdat het slecht is voor de mens.

Veel van de huidige kritieken, theorieën en zorgen omtrent het milieu ontspringen stilletjes uit het antropocentrisme. De natuur beschermen omdat de mens anders uitsterft, is onmiskenbaar antropocentrisch. Minder opvallend, maar niet minder antropocentrisch, zijn de vegetarische en veganistische opvattingen: we projecteren onze gewaarwording van pijn op dieren en leiden daaruit af dat dieren geen pijn mogen lijden omdat pijn bij mensen negatief wordt beoordeeld.² Als dieren en planten gelijk zijn aan mensen, hebben mensen evenveel recht om ze op te eten als dieren het recht hebben om planten op te eten (en sommige planten het recht hebben om dieren op te eten).

Op dit moment verwerpen we het ethisch antropocentrisme om de volgende redenen:

* Onzekerheid over de waarde van een antropocentrisch opgebouwde ethiek, met als bewijs de tekortkomingen van alle ethieken beïnvloed door moderne stromingen (die alle op een bepaalde manier beïnvloed zijn door de antropocentrische visies van het christendom, islam of de Verlichting). De tekortkomingen zijn o.a. het verzaken aan de plicht tegenover de medemens (jood) tijdens de tweede wereldoorlog bij christenen; het verloren gaan van empathie tegenover dieren, planten en mensen die men niet kent binnen het kapitalisme; het niet kunnen waarderen van andere culturen binnen de islam; de waanzin van de ultieme rede bij de Verlichting enz. We kunnen aanvaarden dat een ethiek onvolledig is; dat wil echter niet zeggen dat we geen alternatieven mogen opwerpen.

* Mensen zijn niet moreel superieur aan iets anders – zie daarvoor de door mensen veroorzaakte ecologische crisis, waarin de mens de dader, de moordenaar, de dief is.

* Onzekerheid over de werkelijkheid van een van nature uit antropocentrisch denksysteem: sommige filosofen menen te kunnen afleiden dat we automatisch antropocentrisch denken omdat onze manieren om tot kennis te komen menselijke systemen zijn. Zie meta-ethisch en epistemologisch antropocentrisme voor een kritisch beeld. **We achten het niet noodzakelijk om ethiek op te bouwen vanuit een antropocentrisme, noch om ethiek te moeten funderen op een ontologisch antropocentrisme.** Ons ethisch werk moet misschien eens herbeginnen, en denken vanuit een totaalsysteem waarin de meeste handelingen niet zomaar gerechtvaardigd worden louter omdat de mens ze uitvoert. Het getuigt van sterk egoïsme om ethiek op te richten vanuit de ferme verwaandheid dat het ontologisch antropocentrisme is.

* Ethiek is geen ethiek wanneer ze louter voor bepaalde actors bedoeld is, dat moeten we ondertussen toch wel hebben geleerd van de geschiedenis (slavernij en segregatie, stemrecht, klassensysteem enz.).

² (Kruithof, Het humanisme 2001, 215)

3. HERKOMST

We delen ons historisch onderzoek op in twee delen, die niet alleen onderling in verband staan, maar bovendien samenstromen – of botsen – om de huidige vorm van het antropocentrisme te veroorzaken.

- 1) Het monotheïsme: jodendom, dat nog steeds afhankelijk van de natuur is, en de doorgroei naar christendom en kapitalisme.
- 2) De industriële revolutie, vooral na de tweede wereldoorlog. Focus op economie.

3.1 Monotheïsme

Een historische analyse van het antropocentrisme is grotendeels gelijklopend met een onderzoek naar het monotheïsme (verering van één God). Voor het monotheïsme bestonden – waarschijnlijk? – louter natuurreligieuze opvattingen, zoals het polytheïsme of animisme, en zelfs het atheïsme (sommige filosofen in Griekenland, sommige delen van Azië). Niettegenstaande sluiten we antropocentrisme niet uit in oude systemen: Aristoteles is duidelijk ontologisch antropocentrisch (hiërarchische orde van mens, dier en plant bv.).

De groei richting het monotheïsme, beschrijven we als telkens verdergaande *centralisatie* van de mens, omdat de ene god nu belangrijker wordt dan al het andere dat bestaat, en de mens als enige tot die god – meestal een ‘hem’ – in relatie staat. De centralisatie van de mens gebeurt geleidelijk aan, want de eerste stap is een *theocentrisme* (god staat centraal). Zoals gezegd is het de mens die tot die god kan spreken, waardoor alles behalve god qua waarde onder de mens komt te staan. De tweede stap is dus een soort *theo-homo-centrisme*. Naarmate de secularisatie doordringt, zien we de derde stap al aankomen. Het wegvallen van god, of dan toch tenminste het belang van god, ontaardt in het *homocentrisme* (=antropocentrisme). Het historisch moment van dit antropocentrisme loopt samen met de al volledig gedesacraliseerde natuur van het kapitalisme via het christendom, uitmondend in de huidige ecologische crisis.

Misschien is een centralisatie van de mens ook mogelijk zonder god. We kunnen alleen maar hypothetiseren hoe het zou zijn geweest. Wat als een zoals bij Aristoteles analytische wetenschap de belangrijkste plaats ingenomen zou hebben in de democratie? We achten het mogelijk om vanuit een epistemologisch antropocentrisme te *denken* dat een ontologisch en van daaruit ethisch antropocentrisme gerechtvaardigd is. Misschien ontstaat het antropocentrisme wanneer de mens één oorzaak (simpliciteit!) zoekt om zichzelf aan over te geven (god, rede/wetenschap, geld, virtualiteit?); Hoe het ook zij, historisch is het verlopen via het monotheïsme.

3.1.1 Jodendom

We nemen hier louter een aanloop naar een onderzoek van het monotheïsme binnen het jodendom. Er zijn twee perioden in het jodendom die relevant zijn voor ons onderzoek: de periode waarin het Jodendom polytheïstisch is, en de algemeen bekende situering van het jodendom als monotheïstisch. De beginperiode van het judaïsme begint zoals waarschijnlijk elke oude religie: met meerdere goden, entiteiten, of geesten.

Joden worden genoemd naar het zuidelijk deel van Kanaän (nu Israël/Palestina) – Judah³. Ze leefden er als een landbouwsamenleving, tussen de andere Israëlitische stammen en vereerden o.a. Jahweh, El en Baal. Archeologisch onderzoek⁴ in hedendaags Israël suggereert dat, niet alleen andere goden aanbeden werden, maar dat Jahweh ook gekoppeld werd – getrouwd was – met Asherah. Asherah die vermeldt wordt in de Bijbel (o.a. Exodus: 34:13) bij de verering van Asherahpalen, “de moeder van de goden” genoemd wordt, en een representatie is van een bomencultus.

In 587 v.g.j. (voor de gangbare jaartelling) wordt de tempel van Jahweh vernield door de troepen van Nebukadnezar II en wordt Jeruzalem geplunderd, het begin van een crisis voor het Joodse volk. De toenmalige – maar een die pas eindigt na de tweede wereldoorlog – diaspora luidt het begin in van de sterkere nadruk op Jahweh als god, als oppergod, een soort god van goden, zoals sommige koningen ook *king of kings* worden genoemd. Op een manier die niet geheel duidelijk, doch onbelangrijk, is, wordt gekozen voor één God. Het vernielen van de tempel en het uitdrijven van de Joden stroomde waarschijnlijk samen in een sentimentele hechting aan die God die samen met zijn volk onrecht werd aangedaan. Niet alleen wordt Jahweh de oppergod, de andere godheden worden in contrast tot hem als boze geesten, demonen, beschouwd. Het monotheïsme, eerst monolatrisme, in het jodisme begint bij de verbanning naar Babylon, dus na de zesde eeuw v.g.j.

Ten opzichte van een antropocentrisme is het hier in het duister tasten. Het is moeilijk te geloven dat men geen waarde toekende aan natuurlijke zaken en fenomenen. Het Oude Testament is niet metafysisch of ethisch antropocentrisch.⁵ Wat als een opening kan betekenen tot het antropocentrisme, is de negatieve connotatie die de Joden gaven aan de zee en de “breekbare vruchtbaarheid” van het land, waarmee nauwelijks een connectie gevormd kan worden – ook omdat men in de ene God moet vertrouwen om te overleven.⁶ Belangrijk is ook te noteren dat de idee van de ‘universele’ koning, en daarboven staat een ‘universele’ god, een bepaald *centrisme* aanduidt – een theocentrisme, een homocentrisme? Er is iets dat regeert boven al het andere. De essentie van het antropocentrisme is de onderwaardering van alles behalve de ene god en de mens, doch omwille van de natuurgebondenheid blijft het een sluimerende gedachte die in de praktijk initieel weinig aanricht. Ook het star vasthouden aan schrijfsels, wat eigen is aan de monotheïstische godsdiensten, helpt de natuurlijke orde te onderwaarderen.

3.1.2 Christendom

Ongeacht hoe antropocentrisme werkelijk ontstaat, of waarvan het afkomstig is; de gist van het verhaal zit, voor ons onderzoek, bij de ontwikkeling van het antropocentrisme binnen het christendom. De ontwikkeling van het christendom zelf brengt al nieuwe visies en filosofieën met zich mee, en beïnvloedt de gang van zaken van het antropocentrisme op zich. Het is niet voldoende om te zeggen dat antropocentrisme bestaat, we moeten zien wat het veroorzaakt heeft, welke invloed het heeft op andere filosofieën, en hoe het zich uitbreidt. Ik wens te waarschuwen voor de gedachte waarmee onze werkwijze zou afgedaan worden als een cirkelredenering: het antropocentrisme van nu bestaat omdat er

³ (MacCulloch 2009, 47)

⁴ (Patai 1965)

⁵ (Passmore 1974, 11-17)

⁶ (MacCulloch 2009, 48&50)

vroeger ook al een bestond. Dit is niet onze werkwijze. Bij de tussentitels 3.1.3 *Kapitalisme* en 3.2 *De industriële tijd*, werken we dit verder uit.

Excursus

Wat er specifiek gebeurt in het Midden-Oosten is hypothetisch. Waren ze allen antropocentrisch; waren louter de schrijvers en filosofen/theologen die niet in contact stonden met de natuur antropocentrisch; dacht de boerenbevolking er anders over? Het zou leuk zijn onderzoek te zien naar de ambachtsbeoefening van de eerste christenen: waren ze boeren, beoefenden ze ambachten, of waren ze louter predikers, die niet in contact moesten staan met de seizoenen en de vruchtbaarheid van het land? “Christianity had become a religion for urban commercial centres”, zegt MacCulloch⁷. Het geeft ons een hint van de tijdsgeest van christendom; een met de onafhankelijkheid van de natuur antropocentrische tijdsgeest? Het is een moeilijk historisch onderzoek dat gevoerd moet worden; kunnen we er epistemologisch en ethisch antropocentrisme onderscheiden terwijl we nauwelijks geschreven bronnen hebben uit die tijd, zonder dat ze onmiddellijk religieus zijn? Is de ontwikkeling van een stad, met een niet-landbouwbevolking de pinpoint van een mogelijks antropocentrisme? Zie daarvoor ook de Stoa, of andere Griekse filosofen zoals Aristoteles, die geen of minder waarde geven aan planten of dieren. Of zie Rome, dat zich onderscheidt van de Noord- en West-Europese natuurreligieuze volkeren.

3.1.2.1 Ontstaan en verspreiding van het christendom

Het christendom ontstaat in Palestina tussen 200 en 600 g.j. (gangbare jaartelling).⁸ De eerste christenen noemen zichzelf nog joden – net zoals Jezus dat deed, die zijn leer vooral ontleent aan de sekte van de Essenen. Enkel na de Joodse opstanden tegen Rome (66-73 en 132-135) maken de volgelingen van Jezus zich los van het jodendom.⁹ Met de discipel Stephanus keren de joden zich tegen de christenen, waarna de christenen Jeruzalem verlaten. Ze verspreiden zich eerst naar nabijgelegen plaatsen zoals Cyprus en Antiochië, nadien ook richting Griekenland en Rome.

Als we kijken naar het bouwen van gebedshuizen en later kerken, centreert het beginnend christendom zich de eerste twee eeuwen rond de Egeïsche Zee, vanaf de derde eeuw rond de Middellandse Zee. Het christendom komt Europa binnen via de Griekse en de Romeinse wereld. Een chronologische voorstellingen van belangrijke groepen die het christendom als eerste rondroegen:

1. Volgelingen van Jezus die aan synagogen en markten gingen prediken,
2. plaatselijke bisschoppen en diaken,
3. kerkvaders,
4. politieke leiders.

De beïnvloeding van de bisschoppen, en van de predikende volgelingen van Jezus, bereikte vooral Joden en Grieken, die de eerste generatie christenen vormden.¹⁰ Het Romeinse Rijk - dat zich ver uitstreckte van Europa tot het noorden van Afrika en een klein deel van het Midden-Oosten, waaronder Jeruzalem en Antiochië – was de voornaamste

⁷ (MacCulloch 2009, 113)

⁸ (Brown 2013, 41)

⁹ (Dowley, et al. 1979, 50)

¹⁰ (Dowley, et al. 1979, 122)

2. Antropocentrisme

verspreidingsgrond van dit nieuwe geloof. “Heel geleidelijk werd het geloof van een vervolgte minderheid een omvangrijke macht.”¹¹

Verder is het belangrijk om aan te duiden dat het de auteurs, met een geschiedenis in de Latijnse literatuur, waren die in de beginfase van het christendom de religie hielpen verspreiden. Naast de geschreven debatten die ze voerden omtrent de opbouw en het ware geloof van deze godsdienst, konden ze via deze geschriften de geletterde heidenen bereiken. Die belangrijke schrijvers noemt men de Kerkvaders.

“Mede dankzij zulke figuren wist de kerk in de derde eeuw haar grenzen, zowel geografisch als sociaal, op grote schaal uit te breiden. Zij begon proporties aan te nemen van een rijk binnen een rijk. Het voortdurende verkeer tussen de kerken, de bisschoppensynodes, de briefwisseling door het hele rijk heen, en de onderlinge loyaliteit van de christenen maakten ook op de keizers diepe indruk.”¹²

Keizers brachten het geloof en het boek mee op veroveringstochten en riepen de religie uit tot de belangrijkste of enige ware. In de derde eeuw wordt het christendom officieel en worden de eerste echte kerken opgericht. Constantinus (ca. 280 – 337) kondigde een nieuwe godsdienst aan voor een nieuw rijk, wanneer hij bij zijn binnenkomst in Rome in 312 zijn overwinning dankt aan zijn verering van de Ene God, de christelijke god.¹³

Ook de kerkvader Tertullianus (ca. 155 – 220) schoof de filosofische cultuur van Griekenland weg om het geloof te verkondigen:

“Wat heeft Athene dan te maken met Jeruzalem? Welke overeenstemming is er tussen de academie en de kerk? Tussen ketters en christenen? Onze wijsheid komt van de wandelgangen van Salomo, die zelf leerde dat de Heer moet worden gezocht in de eenvoud van het hart. Weg met alle pogingen om een christelijk mengseltje te maken met stoïcijnse, platoonse en logische elementen! Wij willen geen nieuwsgierig gedebatteer nu wij in het bezit zijn van Jezus Christus, geen moeizame wetenschap nu we kunnen genieten van het evangelie! Naast ons geloof begeren we geen ander geloof.”¹⁴

We merken hier al een bepaalde ondertoon op die eigen is aan de conversiegolf die voortspruit uit het christendom: de anderen hebben een inferieur geloof, leven in duisterheid, moeten het licht van het christendom – cfr. islam – gebracht worden, we moeten die arme schapen helpen en ze op het Goddelijke droge brengen. Het geen respect kunnen opbrengen voor andere, oudere visies, zowel godsdienstig als wetenschappelijk en filosofisch is de kracht (en morele zwakte) van het monotheïstisch geloof, in onze studie: het christendom.

Het christendom wou een universele religie zijn, en haar waarden konden leven in verschillende omgevingen. Dat wil niet zeggen dat er nooit verdeeldheid was in het geloof. Vanaf het ontstaan van het montanisme (ca. 170 g.j.) bestaan er meerdere vormen van het christendom.¹⁵ Sommige vormen hebben meer invloed dan andere, ook in onze studie.

Als het ging om conversie had niemand eigenlijk kans. De verscheidene ongeorganiseerde heidendommen hadden geen politieke kracht achter zich, dat was ook niet de bedoeling. Bij het christendom was dit echter wel een van de bedoelingen. Het

¹¹ (Dowley, et al. 1979, 72)

¹² (Dowley, et al. 1979, 77)

¹³ (Brown 2013, 60-61)

¹⁴ (Stoffers 1999, 68)

¹⁵ (Dowley, et al. 1979, 74-75)

christendom was een religie die moest verspreid worden, en had vanzelfsprekend zware politieke, economische en sociale macht. Zelfs zonder het actief converteren of overheersen van heidenen, had het christendom al een superieure positie bij haar aankomst in Europa.¹⁶

3.1.2.2 Afzetten tegen het heidendom

De eerste eeuwen leeft het christendom relatief samen met de oudere, heidense geloofssystemen. Romeinse keizers komen en gaan, de ene veroordeelt het heidendom, de andere laat christenen verbannen en vermoorden. Geleidelijk aan verspreidt het christendom zich naar Europese steden als Parijs, Toledo, Milaan, Lyon en Marseille, waar het er vaak in slaagt de adel te converteren. De boeren en vaak ook handelaars in de omringende gebieden blijven natuurreligieus.

Wanneer de kerstening begon (7-8e eeuw¹⁷), dat willen zeggen, wanneer missionarissen actief mensen begonnen te converteren naar het christendom, stootte men al snel op het feit dat de natuurgodsdiensten en het christendom vrij ver uit elkaar lagen wat een mogelijks syncretisme onmogelijk maakte. De natuurgodsdiensten verschoven naar 'irrationeel bijgeloof' ten opzichte van het 'Ware Geloof', en de natuurreligieuze mensen moesten geconverteerd worden, weg van de dwaling. Bekering kent een vast patroon en richt zich op bepaalde gedragingen die men tracht aan te passen¹⁸:

1. Sociaal, collectief gedrag; bv. het verbod op heidense feesten;
2. Extern, individueel gedrag; bv. het verbod op het dragen van heidense amuletten;
3. Inwendig, individueel gedrag; wat normen en waarden betreft, bv. goed en kwaad.

Ongeacht de volledige en complexe geschiedenis van de kerstening van Europa, moeten we, voor ons onderzoek over het antropocentrisme, de christelijke houding tegenover het heidendom, onderstrepen. Het betreft een neerkijken op en een zich afzetten tegen dat heidendom. Zo weigerden christenen om in dezelfde publieke baden te vertoeven als de heidenen, als het ware bang voor besmetting. De christenen schrijven op perkament of papier i.p.v. rollen, omdat ze anders leven dan de 'pagani'.¹⁹ Het herwaarderen van oudere culturen komt pas in de Renaissance (in Italië: 14e eeuw; in Europa: 15-16e eeuw).

Geleidelijk aan wordt er beschreven hoe een goede christen moet leven, hoe men zich kan verwijderen van de heidense dwaling, hoe men van zijn natuur moet loskomen. Boniface kapt rond 723 de heilige eik om in Geismar om er een kerk mee te bouwen, als bewijs dat de nieuwe God de enige ware is, en dat de oude goden niets waard zijn.²⁰ Sint-Elooi verbiedt het branden van kaarsen of het neerleggen van offergraven bij tempels, stenen, bronnen, bomen en kruispunten in de zevende eeuw.²¹ Ongeveer rond het jaar 1000 schrijft Burchard in zijn bekende hoofdstuk *Corrector sive Medicus* dat dodenwaken, gezangen en dansen bij een begrafenis zoals de heidenen dat doen, des duivels is.²² Ook Thomas Van Aquino (13e eeuw) schrijft in zijn *Summa Theologiae*, 11a-11ae q 96, a 4 dat het verboden is om rituelen uit te voeren bij het plukken van geneeskrachtige kruiden.²³ Het

¹⁶ (Milis, et al. 1992, 12)

¹⁷ (Brown 2013, 414&415)

¹⁸ (Milis, et al. 1992, 16)

¹⁹ (MacCulloch 2009, 158)

²⁰ (Brown 2013, 41)

²¹ (Milis, et al. 1992, 63)

²² (Milis, et al. 1992, 77)

²³ (Schmitt 1995, 55)

gaat zo wel een tijdje door. Er is geen nood om verder uit te weiden, de kerstening op zich is louter achtergrondinformatie, we houden haar in ons achterhoofd omwille van onze studie.

De seizoensfeesten worden omgetoverd tot christelijke feesten (bv. Pasen, Kerstmis en Allerheiligen zijn in oorsprong heidense feesten). Jezus wordt de nieuwe Zonnegod: auteurs en kunstenaars stellen de bron van het licht (Jezus) voor via het beeld van de zon.²⁴ Vele gebruiken kregen een christelijk jasje, zoals de maaltijd na een begrafenis, of de gemaskerde stoeten en dansen. Heidense tempels worden vernield en/of omgetoverd tot kerken.

“The destruction of temples showed, in the most palpable manner possible, the predestined triumph of the church. In Gerasa (modern Jerash, in Jordan) despoiled fragments of the great pagan temple of Artemis were deliberately arranged in the neighboring church of Saint Theodore as if in a theme park. Christian worshippers who entered the church could see with their own eyes **‘representations of a disfigured past’** put in place so as to enhance the success of a ‘sanctified present’.²⁵ (mijn aanduiding)

Hoewel christenen en heidenen eerst nog samenleefden, werd naarmate de tijd verstreek het heidendom volledig verdrongen: tegen de achtste eeuw hebben de schrijvers het over christenen een betere opvoeding te geven, om christenen – lees: mensen zijn al christelijk – nóg betere christenmensen te maken.²⁶ Het heidendom is tegen dan al een “mismaakt verleden”. Het is vanaf dat moment dat de kerk zich stilaan waanzinnig zal beginnen gedragen, en zich steeds hoger zal verplaatsen in de ivoren toren der nutteloze en sadistische dogma’s. De kerkelijke leiders verliezen hun werkelijkheidszin binnen de bureaucratisch gestuurde opvoeding van de massa.

3.1.2.3 Inherent antropocentrisme

Sommige heidense handelingen en geloven bleven in de volkscultuur doorleven doorheen de middeleeuwen en zelfs later, omdat het christendom er geen alternatief voor kon bieden.²⁷ Niet dat de kerk niet probeerde. De bisschoppen kenden de namen van de heidense goden omwille van hun klassieke vorming, en duiden die goden aan als demonen.²⁸ Voor de kerk bestonden die *daimones* en hun aardse krachten echt, maar ze moesten vermeden worden, want ze waren slecht.²⁹

Er ontwikkelt zich een pantheïstisch gekleurd theocentrisme. Demonen (de oude heidense goden) en engelen, vullen het ‘zijn’. Hilarius van Poitiers schrijft dat alles vol is met “goddelijke getuigen”; de wereld wordt gevuld met hemelse dienaren die de zwakke mens moeten redden uit zijn duisternis en verkeerde neigingen.³⁰ In de vijfde eeuw al, wordt Jezus een passe-partout. Alle krachten die bestaan, zijn onderhevig aan Jezus, en omdat hij een mens geworden was, kon hij aanbeden worden op elk niveau.

“It was possible to call on the name of Jesus in all situations, knowing that, through his Incarnation, he had come to know every danger and every

²⁴ (Dowley, et al. 1979, 131)

²⁵ (Moralee 2006, XXXVII)

²⁶ (Brown 2013, 426)

²⁷ (Milis, et al. 1992, 168)

²⁸ (Schmitt 1995, 35)

²⁹ (Brown 2013, 65&76)

³⁰ (Stoffers 1999, 117)

temptation, that he had overcome them all, and that his power was still immediately available to help the believer to do the same.”³¹

Geen steen, ster, boom, waterbron of aardse kracht was nog nuttig om hulp aan te vragen, men kon te allen tijde Jezus aanroepen. Martelaren konden nu de mirakelen verrichten die eerst werden toegeschreven aan de oude goden. “Langzamerhand groeide de overtuiging, dat gebeden die door middel van de martelaars God bereikten, veel eerder verhoord werden.”³² Het inroepen van de hulp van de natuur werd op die manier lamgelegd. Intern, bij het individu, zorgde de biecht ervoor dat de gelovige in zijn doen, denken en voelen kon laten kijken; zo werd hij in het gareel gehouden.³³ Ik herhaal, **de devalorisatie van de natuur passeerde in eerste instantie de theocentrische aard van een monotheïstisch geloof**. De kerk aanvaardde wel dat de natuur van goddelijke oorsprong was (als geschapen door God), maar de natuur was nooit god-achtig, of zelfvoorzienend.³⁴ Integendeel, de natuur was vijandig, gevaarlijk, en gelukkig waren God en de heiligen er om de mens te beschermen. De mens moest de natuur confronteren en waar nodig de hulp inroepen van de bovennatuurlijke krachten. God gaf aan de mens een centrale plaats in de wereld.³⁵

Ook de tijd werd losgemaakt van de natuur. De seizoenen bleven belangrijk voor de landbouwbevolking, en dat tot in de 19e eeuw, maar de echte “christelijke tijd” zette “de grootste handelingen van God in de geschiedenis” centraal. Op feestdagen vierde men dat God zich nu rechtstreeks bezighield met de mensen³⁶, en niet omdat er bepaalde seizoenen bezig waren zich om te schakelen.

“Voor middeleeuwen was de vrije natuur eerder een beeld van de chaos, een bron van verschrikking, met bijzonder negatieve connotaties als: wild, gevaarlijk, bedreigend, eenzaam, moeizaam door te komen, enzovoorts.”³⁷

De chaotische natuur was het symbool van de onreinheid, de zonde. De mens in de natuur was voor de middeleeuwen enkel mogelijk wanneer zij in mooie, *door mensen aangelegde*, tuinen en bossen vertoefden, waar de bomen in geordende rijen stonden, en bloemen geschikt werden, zoals in de vele kasteeltuinen.³⁸ Naast enkelingen zoals Franciscus van Assisi bestond er weinig waardering voor de natuur op zich. Natuurlijke plaatsen waren in de literatuur vaak hindernissen of louter een herinnering aan het paradijs.³⁹ Wat leefde in de natuur zijn marginalen, criminelen en duivelse gedachten die de mens verleidden in het verlaten van ‘het pad van het licht’.

Wat bij diezelfde natuur hoort, is het menselijk lichaam. Het christendom heeft een ellenlange geschiedenis in het demoniseren van het lichamelijke of het materiële. Columbanus duidt het lichaam aan als slecht, omwille van de corrupte geest.⁴⁰ Bepaalde seksuele handelingen worden verboden in verschillende concilies. De belangrijkste stem voor dit christelijk negatief denken was Augustinus, die waarschuwt voor het vergeten van God door het genieten van de Aarde.⁴¹ Het is hij die ervoor zorgt dat het zondigen (van de

³¹ (Brown 2013, 118)

³² (Dowley, et al. 1979, 80&83)

³³ (Milis, et al. 1992, 172)

³⁴ (Barros 2001, 153)

³⁵ (Barros 2001, 158)

³⁶ (Brown 2013, 152)

³⁷ (Stoffers 1999, 171)

³⁸ (Stoffers 1999, 173)

³⁹ (Stoffers 1999, 186)

⁴⁰ (Brown 2013, 250)

⁴¹ (Stoffers 1999, 177)

mens) aan de duivel moet worden toegeschreven. De duivel verleidt, en de mens loopt erin; later in de middeleeuwen verandert dit heulen met de duivel naar het bewust sluiten van een pact met hem. Bijgeloof wordt voortaan ‘een misdaad tegen het geloof’ en maakt zo een opening voor de extremistische heksenvervolgingen, nadat de kerk eens goed geoefend had in het uitmoorden en vervolgen van de Katharen en de Waldenzen.⁴²

Het materiële, lichamelijke, natuurlijke en in het algemeen alles dat niet met God te maken heeft, wordt ondergewaardeerd in christelijk Europa. Enkel de geest, verbonden met God, is van enige waarde. Hard werken, niet te veel genieten, en zich concentreren op de relatie met/tot God is het belangrijkste. We hebben in het vorige essay gezien dat dit het aanmaakhout is voor het kapitalistisch vuur.

Het verbieden van de oude traditie, die zich zo centreerde rond de natuur en haar seizoenen, het theocentrisme van het nieuwe geloof, de devalorisatie van de natuur, en het onderwaarderen van het lichamelijke monden uit in een denksysteem dat nog niet gezien was op deze planeet. Een sterk antropocentrisch systeem dat geen enkele mogelijkheid tot kritiek zag, of mocht zien. ‘God bestaat. De mens moet vóór God leven. De natuur is secundair en louter grondstof tot het vergemakkelijken van het menselijke leven. Zij die daar niet mee akkoord gaan, heulen waarschijnlijk met de duivel en dienen vervolgd te worden.’

Het christendom als institutie draagt het antropocentrisme in zich mee, en draagt het ook uit. Of de demonisering van de natuur werkelijk noodzakelijk was, spreken bepaalde soorten christendom tegen – bv. de katharen; Keltisch christendom – maar die werden geen wereldlijke machten en zingevers zoals de Roomse Kerk. De mens is het enige belangrijke op Aarde, en als ze de Aarde verlaten, dan pas kunnen ze samen met God leven in de Hemel, waar alles goed is (op Aarde is het slechter).

Ongeacht hoe de geschiedenis zou kunnen verlopen zijn, heeft het christendom zich steeds sterker antropocentrisch gedragen, steeds bureaucratischer dus rationeler, leidend tot irrationaliteit (cfr. vorig essay). Steeds verder weg van alles dat werkelijk bestaat ten voordele van ideeën (bv. God, de hemel en hel enz.) die inmiddels kapotgefalsifieerd zijn.

3.1.3 Moderne Tijd en kapitalisme

Het christendom vernietigt de heidense opvattingen en zingevingssystemen en is verantwoordelijk voor de devalorisering van de natuur. Er wordt sociale controle aangehouden door de kerk, en de clerus – de kerk dus – krijgt grote politieke controle. Het is tegen die achtergrond dat de vrijgeest beweging zich ontwikkelt in de 15e en 16e eeuw. Rond dezelfde tijd krijgt het kapitalisme vorm.

3.1.3.1 De vrijgeesten en humanisme⁴³

De vrijgeest-beweging is in oorsprong antikerkelijk en beoogt de bevrijding van extern gezag, bv. de kerk. Mensen moeten voortaan zélf ‘Het Woord’ lezen en zorgen voor de invulling, zonder dat zij voor zingeving moeten luisteren naar – en gehoorzamen aan – de kerk. Het is een beweging die zich verbindt met verschillende andere wereldbeschouwelijke elementen, waaronder het heidens naturalisme en pantheïstisch geïnspireerd neoplatonisme. Belangrijk om aan te duiden is dat deze beweging nog steeds gelovig is, niet atheïstisch. De verlossing moet men in zichzelf zoeken, door terug te keren

⁴² (Schmitt 1995, 150)

⁴³ Ik ontleen wat volgt, tenzij waar anders vermeldt, aan (Commers 1991)

2. Antropocentrisme

in de geest en door zich naar god te richten. Bij Comenius neemt de reis een einde bij de inwendige rust die volgt uit het inzicht in de natuur der dingen/God.

De boekdrukkunst ligt mede aan de basis van de verspreiding van nieuwe ideeën en nieuwe boeken, omdat het de weg opende voor het lezen en verspreiden van teksten die niets met de Bijbel te maken hadden.

De herwaardering van oude culturen en filosofie (toen louter de Griekse en Romeinse) inspireert een nieuwe stroming die tevens zoals de vrijgeesten de openbaring en de rol van de kerk niet aanvaardt: het humanisme. Er wordt aangestuurd op educatieve hervorming, en op een modernisering van de westerse wereld door middel van het opkuisen van het oude leergezag. Terwijl het kapitalistische systeem zich langzaam samenstelt, verspreidt het humanisme zijn zaden in Europa. Vanaf 1450 werpt zich een nieuwe wereldeconomie op door middel van de kapitalistische productiewijze. Er vormen zich nieuwe staten, en daarmee komt een gedwongen homogenisering van de bevolking, incl. radicale onderdrukking en vernietiging van de afwijkende sociale en culturele patronen en houdingen bij de basisbevolking.

Zodra de eigenheden voldoende aangetast of vernietigd waren, droeg nationalisme bij tot versoepeling van dwangmiddelen van de staatsmacht, omdat het als een collectieve inbeelding een ‘zachte’ homogenisering van de bevolking bewerkstelligde. Dat was nodig omdat de kerk tekortschoot. Voordien stuurden mensen zoals Bruno en Campanella ook al aan op een nieuw orgaan van betekening en zingeving. Het betreft hier een wereldbeschouwelijke uniformering waarbinnen intellectuele elites discussies konden voeren.

Het magische beeld van de wereld en de vrijgeest-beweging dreigde te worden opgeofferd. Casaubon (1614) is bepalend voor het ons losmaken van het magisch denken, omwille van het dateren van de hermetische geschriften en door ze te ontmaskeren als niet-Egyptisch maar postchristelijk.⁴⁴ Voorheen wordt de hermetische literatuur met haar magie, symbolen en waardering voor de oude, heidense Egyptische godsdienst hoge waarde toegekend, en hadden hoven en zelfs pausen wel ergens een magiër rondlopen.⁴⁵ De devalorisering van de natuur, de ontmaskering van de magie, en de economische crisis waarin het kapitalisme zich ontwikkelt, veranderen het humanisme van de renaissance naar een arrogante versie met een op hol geslagen antropocentrisme, bureaucratie en een “doorgedreven rationele sociale techniek”.⁴⁶ Het humanisme zocht het broederschap van de mensen op, en vergat zo de band die mensen hebben met de andere inwoners van de gebieden waar zij wonen: dieren en planten.

Het godsdienstig denken had zelf al een rationalisering ondergaan met o.a. Roger Bacon, Van Aquino en de Islamitische Verlichting, en had via het humanisme zich meer en meer verwijderd van een volks getint christendom dat hoofdzakelijk van uitwendige aard was en voortdurend vermengd was gebleven met heidense praktijken en denkbeelden (die zoals we zagen een christelijk jasje droegen). Vooral het protestantisme (15e eeuw en verder) stond een denaturalisering en onttovering van de wereld voor.

Ergens kondigt dat de Verlichting (18e eeuw) aan: de rede en wetenschap zullen verlossing brengen. Het humanisme wordt daarmee scientistisch, en scheidt zich af van een “ander humanisme” van o.a. Bruno, Spinoza, Toland, Andreae, Comenius enz. dat het

⁴⁴ (Yates 2010, 379)

⁴⁵ (Bailey 2001, 967)

⁴⁶ (Kruithof, Het humanisme 2001, 109-111)

onderspit moet delven. Zo'n geloof in de wetenschap komt louter geleidelijk aan in de plaats van de ultieme verlossing die God zou brengen, waardoor simplistisch dezelfde waarde aan de wetenschap wordt gegeven. Het is pas in de 19e en 20e eeuw dat het fallibilisme zijn introductie doet in de wetenschappen.

Het belang van de opkomende wetenschappen (rationalisering) moet onderstreept worden, omdat het samenloopt met maatschappelijke veranderingen zoals de bureaucratisering. De mens wordt vergoddelijkt want komt via de secularisering in de plaats van God. Een elitaire mens kan vanuit een centraal en specialistisch overzicht alles regelen vanuit de rede, zoals Comte dat voorstaat, en men richt zich op "strakke sociale disciplineren".⁴⁷

In ons onderzoek naar het antropocentrisme nemen we het volgende waar. Bij filosofen zoals Aristoteles en de Stoa in het oude Griekenland staat de mens boven dieren en planten, en bestaat alles voor de mens. Christelijke schrijvers, zoals Augustinus of Van Aquino, met of zonder invloed van deze ideeën, laten dat doorwerken, waarbij het uiteindelijk via het humanisme en Descartes tot bij de Verlichting komt.⁴⁸

Humanisme is het uittreden van de mens uit de dierlijkheid waarin hij geworpen is. De menselijke essentie is de identificatie met het contrast tegenover de dieren.⁴⁹ Dat vulgair humanisme willen we in dit essay niet aanmoedigen, maar net uitsluiten: het betreft hier een ontologisch en ethisch antropocentrisme.

3.1.3.2 Kapitalisme

"Het kapitalisme, in Europa ontstaan en tot een wereldstelsel uitgegroeid, heeft het antropocentrisme verheven tot de enige geldige theorie en die visie geüniversaliseerd. Het gaat in de eerste plaats over een economische productiewijze met een specifieke structuur en een eigen doel. [...] In de productie draait alles uiteindelijk om het eigenbelang van bepaalde groepen van mensen."⁵⁰

De twee noodzakelijke voorwaarden voor het kapitalisme zijn de sociale exploitatie, en de uitbuiting van de natuur.⁵¹ Over sociale exploitatie melden we gewoon dat het antropocentrisme niet noodzakelijk *alle* mensen centraal zet; vaak worden bepaalde groepen verheven boven andere, de menselijke samenleving kan in het antropocentrisme ook worden geatomiseerd, en individuele mensen geïnstrumentaliseerd – het klassieke voorbeeld is slavernij, maar we hoeven louter naar de vervreemde arbeider en bediende te kijken om die instrumentalisering te zien.

De uitbuiting van de natuur binnen het kapitalisme kan enkel mogelijk zijn wanneer de natuur zijn intrinsieke waarde al verloren heeft en dat gebeurt, zoals we al gezien hebben, doorheen de christelijke eeuwen. We hebben in het vorig essay gezien dat de materialistische zingeving afkomstig is van het christelijke calvinisme (16e eeuw).

Tijdens de middeleeuwen werd de natuur gedevaloriseerd, maar de mens, en dan vooral de boerenbevolking, maakte er nog deel van uit (het is hier dat we een dualisme moeten opmerken: de clerus en de geleerde wereld wou de mens zo ver mogelijk

⁴⁷ (Commers 1991, 258-261)

⁴⁸ (Steiner 2011, 85-88)

⁴⁹ (Tonutti 2011, 197)

⁵⁰ (Kruithof, De mens aan de grens 1985, 213-214)

⁵¹ (Kruithof, De mens aan de grens 1985, 214)

verwijderen van de barbaarse natuur, maar de landbouwbevolking was gedwongen elke dag met die natuur in contact te komen en volgens de seizoenen te leven waardoor zij de natuur nog niet of veel minder als object zagen). Het is pas in de moderniteit dat de natuur een object wordt.

De landbouwcultuur, met een organisch, naturalistisch beeld, wordt vernietigd door de langzame creatie van het moderne, uit land en traditie ontwortelde proletariaat. Europa kent dan ook pas een echte ontbossing vanaf de 16e eeuw.⁵² De opkomst van steden veroorzaakt “het verlies van intimiteit met de natuur”.⁵³ Waar de middeleeuwse mens in termen van magie en godsdienst denkt, zal de moderne steeds mens in economische termen gaan denken.⁵⁴ Het kapitalisme, de steden en de bourgeoisie, zullen verantwoordelijk zijn voor de ontwikkeling van het steeds op economie gerichte handelen. De ethiek die daaruit volgt, hebben we in het vorige essay *economische deelrationaliteit* genoemd.

In de steden wordt er naar het platteland gekeken met een opgetrokken neus: de boeren leven en werken in het vuil, ze stinken, doen handenarbeid en kunnen nauwelijks lezen. Het kapitalisme wordt gekenmerkt door haar vervreemde productiewijze waarbij een centrum tegenover periferiezones komt te liggen. Ook binnen de steden ontstaat de scheiding: kapitalisten en proletariaat. Het is dan ook niet vreemd dat wanneer de Europeanen in Amerika aanspoelen, ze de boerenbevolking die ze indianen noemen als minderwaardig beschouwen. We merken daar zowel een godsdienstig (heidendom) als economisch (boeren) neerkijken op, een dat aan de basis ligt van de extreme exploitatie en imperialisme dat de volgende eeuwen (dus na de 15e eeuw) zal kenmerken.

De kapitalistische productie scheidt zich noodzakelijkerwijze af van de natuur: de duistere fabrieken, de afmattende snelheid van arbeid, de uitputtingsslag omwille van de ellenlange werkweek en de situering binnen de steden waar het natuurlijke gewerd wordt. Belangrijk om te noteren is dat er nog altijd een landbouwbevolking en –cultuur bestaat, als overblijfsel van een oude tijd.

Het antropocentrisme binnen de kapitalistische levensstijl is opmerkelijk: de natuur is grondstof, de mens staat centraal en moet arbeiden, ontbossing en later vervuiling is louter een neveneffect van *vooruitgang*.

3.2 De Industriële Tijd

De desintegratie van de feodale maatschappij ligt aan de basis voor het proces van civilisatie (zie hierboven) dat de westerse wereld sinds de 14e eeuw doormaakt. De economische groei laat datzelfde proces zich nu ook voltrekken op wereldvlak. De opkomst en belang van het protestantisme breekt door: de volledige 18e eeuw en verder merken we de steeds verdergaande instrumentele verhouding op van de mens tot de natuur, vooral bij intellectuele elites.⁵⁵ Na de Verlichting ziet de mens zich als iets dat het dierlijke heeft overstegen, wat veroorzaakt dat de dieren niet meer als deel van de sociale wereld gezien worden en daaruit volgend dat dieren geen onderwerp zijn voor sociaal onderzoek.⁵⁶ Dat dualisme moet in onze tijd nog veel sterker bekritiseerd en uiteindelijk

⁵² (Barros 2001, 170)

⁵³ (Barros 2001, 173)

⁵⁴ (Barros 2001, 175)

⁵⁵ (Commers 1991, 102)

⁵⁶ (Taylor 2011, 271)

2. Antropocentrisme

gefalsifieerd worden. Het betreft hier een idee waarin de natuur enkel “begrepen en gewaardeerd kan worden in menselijke bepalingen”.⁵⁷

De industriële revolutie is de naam die we geven aan het proces van de ultieme vervanging van de feodaliteit met een industriële, stedelijke productie, gekenmerkt door de kapitalistische productiewijze. Die productie verandert langzaam van de manufactuur naar een door machines aangedreven arbeid. De idee van menselijke vooruitgang maakt plaats voor technologische vooruitgang. Vervuiling, nog nooit gezien in de geschiedenis, is een noodzakelijk gevolg ervan: de economische ijver haalt kracht uit het eeuwenlange proces van desacralisatie van de natuur zodat alle natuur nu grondstoffen wordt.

Tijdens de 19e eeuw karikaturiseert de idee van de verredelijking zich tot het beeld waarin de mens de allerlaatste en enige standaard is. Hij kan de natuur op “strengere en strikte wijze [...] bepalen, beheersen, en controleren.”⁵⁸ We hebben al gezien dat de bureaucratisering leidt naar een economische deelrationaliteit (irrationaliteit).

Tijdens de landbouwcrisis op het einde van de 19e eeuw specialiseert de veeteelt zich (varkensteelt, kleinvee, melkbedrijf enz.), nadat het zich al eerder scheidt van de landbouw. Ook de landbouw kent een mechanisering en chemisering. Het is daar dat de seizoensgebondenheid volledig stopt, op de laatste plaats waar de seizoenen nog waarde hadden.⁵⁹ Vanaf het einde van de 19e eeuw, en vooral na de tweede wereldoorlog, met al haar technologische ontwikkelingen, is vrijwel alle productie industrieel, meer en meer gedreven door grootkapitaal dat niet noodzakelijk zetelt in het land van productie.

De cultuur wordt er hoofdzakelijk een van consumeren in plaats van beleving. De politiek houdt zich bezig met economie, bedrijven met cultuur. De greep op het leven wordt hersteld, weg van de willekeur van de natuur, naar de menselijke controle over elk gebeuren: geen mislukte oogsten omwille van de industriële methode, geen honger omwille van bureaucratisch ingerichte logistiek, iedereen aan het werk en welvaart voor altijd! Er wordt geen rekening gehouden met menselijke faalbaarheid. In de 20e eeuw komen voor het eerst de gevolgen van zo'n beleid naar voren. Er sluipen gevaarlijke chemische stoffen in ons eten en leefmilieu, de kloof tussen arm en rijk vergroot, de opwarming van de aarde bedreigt mensen en steden, dieren worden behandeld met “veralgemeende concentratiekampmethoden”.⁶⁰

In de wetenschappen en filosofie is het antropocentrisme in verschillende verschijningen doorgedrongen als fundamentele standaard. Darwin (1809-1882) voor biologie is vergelijkbaar met Marx (1818-1883) voor sociologie. Het historisch materialisme zet de natuur apart van de geschiedenis want geschiedenis is iets menselijks, waaruit een dualisme volgt. Marx, als kind van zijn tijd, centreert de mens als actief subject, terwijl de natuur het reactieve object wordt. Marx probeert humanisme, naturalisme en materialisme te verenigen maar maakt de fout om het verschil tussen mens en dier in het bewustzijn te situeren, waardoor hij eerder idealistisch dan materialistisch is.⁶¹ “Mensen hebben cultuur, dieren niet”, is exact wat het humanisme postuleert. Deze visie wordt ondertussen bekritiseerd⁶² vanuit de observatie dat er culturele verschillen zijn tussen

⁵⁷ (Castree 2002, 120)

⁵⁸ (Commers 1991, 285)

⁵⁹ (Mandel 1976, 309)

⁶⁰ (Kruithof, De mens aan de grens 1985, 57)

⁶¹ (Nimmo 2011, 66-67)

⁶² (Tonutti 2011, 196)

groepen van dezelfde diersoort. De wetenschap, het kapitalisme en zelfs de algemene cultuur beschouwen de dieren- en plantenwereld als waardeloos.

“Weberian sociology is predicated upon an ontology and epistemology that systematically exclude non-humans from consideration. With breathtaking circularity, ‘the social’ itself is deployed as the mechanism of this purification, for whatever is not inter-subjective, in the sense of existing in the world of meanings between human beings, is simply not ‘social’. This remarkable sleight of hand conjures up a purified dualist world inhabited only by human subjects and inert and meaningless objects.”⁶³

In sommige vormen van sociologie wordt dierlijk *gedrag* tegenover menselijke *handelingen* geplaatst, net om die meer geëvolueerde mens te definiëren. Elke hedendaagse kritische reflectie wordt genegeerd omwille van het vasthouden aan dat antropocentrisch idee dat louter de mens kan bestudeerd worden in ‘sociale’ wetenschappen.⁶⁴ Het is net die dualistische houding, die cultuur tegenover natuur zet, dat de idee persisteert dat de mens het centrum is van het universum, omdat de mens zagezegd meer is dan louter natuur. “[T]he ‘external’ dimension of anthropocentrism, in dividing humans from nonhumans, is inseparable from the ‘internal’ dimension of anthropocentrism, that is, from the question of how we understand human beings and what it is to be human.”⁶⁵

Filosofen openen langzaam de discussie over het antropocentrisme, en keren zich tegen dit idee. Ondertussen gaan de politiek en industrie maar verder met het uitdiepen van de ecologische crisis. Verandering lijkt inmiddels noodzakelijk, maar onmogelijk want het impliceert het opgeven van overvloedig comfort en de volgens de economen onlogische visie van het afbreken van vooruitgang die louter technologisch en economisch wordt ingevuld. We ijverden in het vorige essay al voor de stempel van ‘criminaliteit’ voor het vasthouden aan destructieve economische deelrationaliteit.

4. EN NU?

We hebben gezien hoe het antropocentrisme zich ontwikkeld naar een idee dat nu als *fundamenteel* geldig is. Het zit zo vastgeroest in onze culturele, politieke, economische en godsdienstige denksystemen dat een ander systeem niet reëel lijkt.

Het ongeoorloofd en immoreel antropocentrisme in het westen (met gevolgen op globaal vlak) is de uitkomst van a) de desacralisatie van de natuur doorheen de christelijke middeleeuwen en de moderne tijd, die gemengd raakt, als gevaarlijke explosieven, met b) de uitbuiting van de mens en natuur binnen het kapitalisme, dat zijn hoogtepunt – dieptepunt is misschien beter – kent tijdens de industriële revolutie, waarbij het c) vooruitgangsideaal, zowel technologisch als economisch, verzeild geraakt, omwille van de drang naar extensieve rede van de Verlichting, in irrationaliteit. De ecologische crisis is niet te begrijpen zonder dit gegeven. Het is geen uitkomst van een maniakaal anti-natuurlijk christendom, of de rationalistische Verlichting, of de economische deelrationaliteit van het kapitalisme, maar *de samenkomst, interactie en interdependentie van al deze stromingen*. Het is een *antropocentrisme 2.0*, zowel meta-ethisch, ontologisch, epistemologisch en ethisch. Het is gebouwd op waanzinnige, niet te verdedigen premissen – ethisch en ontologisch antropocentrisme –, en het extremisme van de economische deelrationaliteit is doordrenkt van die soorten antropocentrisme.

⁶³ (Nimmo 2011, 77)

⁶⁴ (Nimmo 2011, 78)

⁶⁵ (Nimmo 2011, 79)

Willen we vooruitgaan zonder weg te zakken in de modder van de verwaandheid, zullen we moeten leren ecocentrisch of kosmocentrisch te denken. Het is niet verantwoord het pad van een fatalistische destructiedrang op te draven, alleen maar omdat wij zo speciaal zouden zijn: Gods lieve kindjes. Onze belangrijkheid determineert niet het volledige universum, integendeel, we moeten waarde leren halen uit de grootsheid van de kosmos.

Het telkens opnieuw opsplitsen of ons afscheiden van andere zijden heeft ons de nood gegeven om meer macht te zoeken over anderen, om als het ware terug heel te worden. De westerse filosofie en wetenschap moet verdedigd worden als waardevol, maar moet toegeven dat de invloed van Aristoteles en de Stoa, en (daarmee) invloeden uit het christendom, ervoor gezorgd heeft dat wij onszelf tegenover de natuur hebben geplaatst. De kapitalistische socio-economische setting heeft ons geatomiseerd. De postmoderne tijd vervreemdt ons nog meer van de volledige wereld door een technologische/virtuele wereld aantrekkelijker te maken dan de werkelijkheid (cfr. een volgende essay over technologie). Rare, onlogische twisten (bv. complottheorieën of creationisme) die, vaak vanuit het internet, een simplistisch leven voorstaan, waarin we ons uit de nooddrift kunnen verwijderen, en waarin we allemaal ‘speciaal’ en belangrijk zijn, verwateren en vervagen ons inzicht in huidige problemen en mogelijke oplossingen. We zijn niet ongelofelijk belangrijk en super slim of tof. We zijn gewoon mensen in een universum.

Alles is verbonden met elkaar, maar daarom mogen we nog altijd niet de externe wereld zo manipuleren dat ons individueel geluk – dat intern is – groter wordt, ten koste van al het andere. Eccy De Jonge zegt, samen met Spinoza, het volgende:

“If we think that the happiness or pleasure we experience from anything outside ourselves can lead to true knowledge or virtue, we are deluding ourselves, living by imagination or fantasy. Our attitude is therefore anthropocentric, when it is limited by our narrow perceptions and imagining, i.e. when it depends on others for sensations of pleasure, which a deeper analysis reveals to be superficial.”⁶⁶

Een nieuw totaalsysteem is nodig, voorlopig wijzen we gewoon vaag in de richting van een ecocentrisme of een kosmocentrisme. We moeten het nog verder uitwerken. Belangrijk in zo’n systeem zijn de volgende zaken.

1) **Atheïsme en wetenschap.** Een nieuw totaalsysteem, wil het zingevend zijn, moet ontstaan op een atheïstisch fundament. Er is geen nood aan de verering van idolen. Als argumentatie verwijzen we naar Leo Apostels *Atheïstische spiritualiteit*⁶⁷. Zoveel mogelijk wetenschap in elke claim. Weggaan van lege postulaten, simpliciteit en complottheorieën. Ferme tegenstander van het afleiden van ethiek uit leugens! Tegenstander van het afleiden van collectieve zingeving uit leugens – individueel mag iedereen zijn eigen leugen geloven, doch ook hier: het is onnodig en nutteloos. Weggaan van de boekgodsdiensten.

Dat impliceert een pluralistische maatschappij met “universele normen, die normen zijn voor allen, die globale keuzen normeren, gefundeerd zijn op ware premissen, die breed erkend zijn in die maatschappij”.⁶⁸ Een mooi voorbeeld is de *universele verklaring van de rechten van de mens*, maar er zijn ook natuurrechten nodig bv.

⁶⁶ (Jonge 2011, 318)

⁶⁷ (Apostel, *Atheïstische spiritualiteit* 2013)

⁶⁸ (Apostel, *Wereldbeelden en ethische stelsels* 2002, 137)

2) **Anti-anthropocentrisme**. Het resultaat van ons onderzoek. We vullen de nieuwe kern van ons zingevingssysteem in met een model waarin mensen deel zijn van hun omgeving (niet gescheiden zijn van) en daarin bijgevolg niet centraal staan, noch de belangrijkste positie in opeisen. Er is een cyclus, die we de natuur of het universum kunnen noemen, waarin wij ons bevinden. Het volgt dat onze zingeving en onze moraal, afgestemd dient te worden op het feit dat we ons in dat wiel des levens bevinden en het niet bezitten. We zijn geen goden.

Misschien zijn mensen ondertussen alle morele autoriteit kwijtgeraakt over niet-mensen, en hebben we, omwille van ons verleden in misbruik, het recht niet meer om de belangen van niet-mensen op te offeren voor het hogere doel.⁶⁹ Zelfs niet voor andere mensen? De mensheid is niet zozeer een band, dan wel een neutraal en biologisch in plaats van normatief concept.⁷⁰ We hebben nooit veel gegeven om andere mensen, vooral als ze veraf zijn, en dat is nu nog steeds zo. Er blijft de nood om armoede en honger uit de wereld te helpen omwille van ethische redenen die we nooit mogen negeren, maar het is niet de enige taak die we hebben, noch wordt deze taak veel belang gegeven in de huidige systemen.

Zin halen we uit het gegeven dat we deel mógen uitmaken van de kosmos. Dat we hem kunnen ervaren (zie volgend puntje). Dat we de rariteit dat het leven is, kunnen meemaken, ontdekken, beschrijven. We zijn dan wel niet het belangrijkste, we leven wel, en we genieten ervan. Meditatie is een voorbeeld van het ervaren van de decentralisatie die we vooropstellen. We zijn voorstanders van een (beperkte) hedonistische beleving. Er zijn grenzen, maar dat wil niet zeggen dat we ons koest moeten houden. Voorstander van seksuele verkenning, meditatief gebruik van hallucinogenen (Osho stelde ooit voor om ruimten in ziekenhuizen hiervoor open te stellen), wilde danspartijen, minder werk ingevuld door meer creativiteit waarbij de kunsten een essentiële betekenis geven aan het sociaal leven, en niet een marginale, enz. Een van de belangrijkste culturele doelstellingen moet zijn dat we zoveel mogelijk schoonheid met elkaar delen en meemaken.

Dat allemaal in tegenstelling tot de levenshaat van de monotheïstische godsdiensten die niet kunnen wachten om het hersenspinsel van de hemel te halen. Zij, die vele vormen van genot aan banden willen leggen omdat het tegen de wil van een of ander goddelijk spook zou indruisen!

3) **Realisme (+cognitivism)**. Willen we een ontologie of metafysica ontwikkelen die kosmocentrisch is, hebben we geen andere weg dan het realisme.⁷¹ Ook dat moet verder uitgewerkt worden. Leo Apostel heeft dat geprobeerd in zijn *Natuurfilosofie*. Er bestaat de hoop dat andere filosofen het opnieuw oppikken.

4) **Ethiek** wordt **relationalistisch** ingevuld.

5) **Scheiding theorie-praktijk**. De individuele beleving zal nog altijd gebaseerd zijn op lokale ingevingen die niet geïnstitutionaliseerd mogen zijn. We leiden het lokale af van het globale en zullen bepaalde theoretische normen en waarden kunnen voorstellen, maar die worden lokaal geïnterpreteerd (praktijk). Toelating van speling op lokaal vlak. Als voorbeeld kunnen we ons voorstellen dat het moeilijk is voor een moslim om zijn geloof volledig op te geven, ook al ziet hij misschien in dat een kosmocentrisch systeem beter is; hij zal de twee mengen. We zijn hier geen voorstander van, maar achten het wel noodzakelijk voor bepaalde mensen, om bv. de overgang te kunnen maken. Dit vooronderstelt **contextualiteit**. We mogen niet vergeten dat, hoewel we een systeem funderen op rede

⁶⁹ (Milligan, *Beyond Animal Rights* 2010, hoofdstuk 7)

⁷⁰ (Milligan, *Speciesism as a Variety of Anthropocentrism* 2011, 239)

⁷¹ (Apostel, *Natuurfilosofie* : voorbereidend werk voor een op de fysica gebaseerde ontologie 2000)

2. Antropocentrisme

via o.a. wetenschap en moraliteit, het leven nog steeds geleefd wordt (en moet worden!) vanuit het gevoel dat we hebben, dat wil zeggen, vanuit onze individuele beleving van ons lichaam, de appreciatie van de kunsten, de seksualiteit, de seizoensmatige veranderingen binnen onze geografische gebieden enz. De scheiding tussen theorie en praktijk is dus niet absoluut: de praktijk kan, zal en moet de theorie beïnvloeden. Dat wil echter niet zeggen dat we vanuit een simplistisch denken ons wereldbeeld moeten vormen.

6) **Nieuwe ritën.** Vanuit de lokale beleving zullen nieuwe ritën komen. Die vormen geleidelijk aan alternatieven voor de monotheïstische ritën. Inspiratie halen we uit verschillende historische alternatieven zoals boeddhisme en heidense opvattingen, doch ze moeten modern ingekleurd worden en zijn niet de enige mogelijkheden. Als (niet verplicht) startpunt nemen we de rituelen bij zonnewendes en equinoxen.

7) **Historisch perspectief.** Er moet een historisch perspectief aanwezig zijn. De reactie tegen het antropocentrisme en zijn aanhangers kent historische redenen. We moeten ons bewust zijn van de fouten die ooit gemaakt werden, en die wij ook kunnen maken. Kennis van de zelfreferentieproblematiek.

8) **Dynamiek.** Het moet een systeem zijn dat vernieuwd wordt telkens wanneer er nieuwe feiten aan het licht komen. Het moet telkens geüpdatet worden. Weigering om een inert systeem te creëren. De mogelijkheid bestaat dat het systeem zelfs mogelijk volledig en fundamenteel veranderd wordt wanneer zich daar voldoende redenen voor opdringen.

5. VERWIJZINGEN

- Apostel, Leo. *Atheïstische spiritualiteit*. Brussel: ASP, 2013.
- . *Natuurfilosofie : voorbereidend werk voor een op de fysica gebaseerde ontologie*. Brussel: VUB, 2000.
- . *Wereldbeelden en ethische stelsels*. Brussel: VUBPress, 2002.
- Bailey, Michael D. „From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages.” *Speculum* 76, 2001: 960-990.
- Barros, Carlos. „The Humanisation of Nature in the Middle Ages.” *The Medieval History Journal*, 4, 2, 2001: 149-178.
- Brown, Peter. *The Rise of Western Christendom*. West Sussex: John Wiley & Sons, 2013.
- Castree, Noel. „False Antitheses: Marxism, Nature and Actor-Networks.” *Antipode*: 34, 2002: 111-146.
- Commers, Ronald. *Het vrije denken*. Brussel: VUB, 1991.
- DeLapp, Kevin. „The view from somewhere: anthropocentrism in metaethics.” In *Anthropocentrism*, door Rob Boddice, 37-58. Leiden: Brill, 2011.
- Dowley, Tim, John H. Y. Briggs, Robert D. Linder, en David F. Wright. *Handboek van de geschiedenis van het christendom*. Den Haag: J.N. Voorhoeve, 1979.
- Jonge, Eddy De. „An Alternative to Anthropocentrism: Deep Ecology and the Metaphysical Turn.” In *Anthropocentrism*, door Rob Boddice, 307-320. Leiden: Brill, 2011.
- Kruithof, Jaap. *De mens aan de grens*. Antwerpen: EPO, 1985.
- . *Het humanisme*. Berchem: EPO, 2001.
- MacCulloch, Diarmaid. *A History of Christianity*. Londen: Penguin Books, 2009.
- Mandel, Ernest. *Het laatkapitalisme. Proeve van een marxistische verklaring*. Amsterdam: Van Gennep, 1976.
- Milis, Ludo, Alain Dierkens, Christophe Lebbe, Véronique Charon, en M. De Reu. *De heidense middeleeuwen*. Turnhout: Brepols, 1992.
- Milligan, Tony. *Beyond Animal Rights*. Londen: Continuum, 2010.
- Milligan, Tony. „Speciesism as a Variety of Anthropocentrism.” In *Anthropocentrism*, door Rob Boddice, 223-244. Leiden: Brill, 2011.
- Moralee, Jason. „The Stones of St. Theodore: Disfiguring the Pagan Past in Christian Gerasa.” *Journal of Early Christian Studies, Volume 14, Number 2* (The Johns Hopkins University Press), 2006: 183-215.
- Nimmo, Richie. „The Making of the Human: Anthropocentrism in Modern Social Thought.” In *Anthropocentrism*, door Rob Boddice, 59-80. Leiden: Brill, 2011.
- Passmore, John. *Man's Responsibility for Nature: Ecological Problems and Western Traditions*. Londen: Duckworth, 1974.
- Patai, Raphael. „The Goddess Asherah.” *Journal of Near Eastern Studies* 24, 1965: 37-52.
- Schmitt, Jean-Claude. *Bijgeloof in de Middeleeuwen*. Nijmegen: SUN, 1995.
- Steiner, Gary. „Toward a Non-Anthropocentric Cosmopolitanism.” In *Anthropocentrism*, door Rob Boddice, 81-114. Leiden: Brill, 2011.
- Stoffers, Manuel. *De middeleeuwse ideeënwereld 1000 - 1300*. Hilversum: Verloren, 1999.
- Taylor, Nik. „Anthropomorphism and the Animal Subject.” In *Anthropocentrism*, door Rob Boddice, 265-279. Leiden: Brill, 2011.
- Tonutti, Sabrina. „Anthropocentrism and the Definition of 'Culture' as a Marker of the Human/Animal Divide.” In *Anthropocentrism*, door Rob Boddice, 183-199. Leiden: Brill, 2011.

Yates, Frances A. *Giordano Bruno en de hermetische traditie*. Rotterdam: Synthese, 2010.